

AZ ANALITIKUS FILOZÓFIÁRÓL*

– ami változó és ami maradandó –

Kelemen János

a tudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE Filozófia Intézet vezetője; h13941kel@ella.hu

1. Az analitikus mozgalom előzményeiről és hazai recepciójáról

A XX. század első éveitől kezdve kibontakozó analitikus filozófia egyike azoknak a mozgalmaknak, melyek a filozófiai modernizmus képviselőiként meghatározták a század intellektuális arculatát, s a XXI. század küszöbét is teljes fegyverzetben, erejük tudatában lépik át. A források közül, melyekből táplálkozott, kettőt kell megemlíteni: a neopozitívizmus vagy logikai pozitívizmus néven megújuló pozitívizmust, melynek legjelesebb képviselői a Bécsi körhöz¹ tartoztak, valamint a brit filozófusoknak a kontinentális idealizmus elleni lázadását, melyet George Edward Moore és Bertrand Russell egy új realizmus nevében vitt győzelemre.² Külön-

böző mértékben és különböző arányokban mind a Bécsi körre, mind Russellre és követőire jellemző volt az erős természettudományos és matematikai érdeklődés. Elvetették a XIX. századi pszichologizmust, és arra törekedtek, hogy kiaknázzák a filozófia számára a modern logika gyors fejlődéséből adódó lehetőségeket. Filozófiai módszerük jellege, de még inkább az analitikus mozgalom sorsa és kulturális beágyazottsága szempontjából az sem volt közömbös, hogy többségüket nemcsak a tudományos racionalitásba vetett hit jellemezte, hanem az is, hogy anti-autoritáriusak és liberális vagy mérsékelt baloldali elkötelezettségű reformerek voltak. Nem maradt számukra tér a korabeli (kontinentális) Európában (Ausztriában és Németországban), s a harmincas évektől

* Az alábbiakban egy-két ponton támaszkodom arra az előtanulmányra, amely az ELTE Filozófiai Doktori iskolájának akkreditálásakor az analitikus filozófiai program bemutatására készült. Megköszönöm Farkas Katalin és Tözsér János segítségét, akik részt vettek az akkreditációs anyag elkészítésében.

¹ A Bécsi kör filozófiáját kiválóan reprezentálja a következő válogatás: Altrichter Ferenc (Szerk.), *A bécsi kör filozófiája*. Gondolat Kiadó, Bp. 1972. A Bécsi kör egyik legjelentősebb, később az amerikai filozófia fejlődését is döntő mértékben befolyásoló tagjának, Rudolf Carnapnak munkásságáról ld. Forrai Gábor, *Rudolf Carnap*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1984.

² A szóban forgó fordulatról Russell filozófiai életrajzából kaphatunk képet: *Filozófiai fejlődésem* (Fordította Fehér Ferenc). Gondolat Kiadó, Bp. 1968. Egyébként sokáig Russell volt az egyetlen analitikus filozófus, illetve az egyetlen modern angol gondolkodó, akinek néhány munkája már a két világháború között megjelent Magyarországon: *A filozófia alap-*

problémái (Fordította Fogarasi Béla), Új Magyarországi Kiadó, Bp. 1919.; *Icarus vagy a tudomány jövője* (Fordította Incze György). Danubia, Pécs é. n.; *Egy évszázad története* (Fordította Wertheimsteinné Feiler Anna dr.). Révai kiadás, Bp. é. n. Mára több fontos kötete is olvasható magyarul: *Önéletrajz 1872-1914* (Fordította Vámosi Pál), Európa Könyvkiadó, Bp. 1970.; *Miszticizmus és logika* (Fordította Márkus György). Magyar Helikon, Bp. 1976. *A hatalom és az egyén* (Fordította Rakovszky Zsuzsa). Kossuth Kiadó, Bp. 1997. Mooretól, aki Russellnél kevésbé termékeny szerző volt, egy kötet jelent meg magyarul: *A józan ész védelmében* (Fordította Vámosi Pál). Magyar Helikon, Bp. 1981. Ezen kívül klasszikus etikai művéből, a *Principia Ethica*-ból jelent meg *Az etika tárgya* c. fejezet a következő kötetben: Lónyai Mária (Szerk.), *Tények és értékek* (Fordította Lónyai Mária és Takács Ferenc). Gondolat Kiadó, Bp. 1981. 51-106. Moore filozófiájáról és általában az analitikus filozófiáról ld. e sorok írójától: George Edward Moore. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1984.

(néhányan pedig még korábbtól) kezdve Angliában és Amerikában folytatták tevékenységüket.

A következő oldalak az analitikus filozófia vázlatos bemutatását szolgálják. Ennek során érdemes tekintettel lennünk eddigi magyarországi recepciójára, melyet két állítással jellemezhetünk:

- az analitikus filozófiának nincsenek gyökerei a magyar filozófiai kultúrában;
- a modern nyugati filozófia nagy áramlatai közül, melyeket a Kádár-korszakban „polgárinak” neveztek, az analitikus filozófia valamelyes ismeretére viszonylag korán, már a hatvanas évek elején lehetőség nyílt.

Az első állítást illetően elég emlékeztetnünk arra, hogy amikor a XIX. és a XX. sz. fordulóján a magyar kultúra sokak által büszkén vállalt filozófia-ellenessége változni kezdett, akkor mind a hivatalos akadémiai elit, mind az ellenzéki-forradalmi értelmiség számára magától értetődő volt, hogy a klasszikus és kortárs német filozófia különböző áramlatai kínálják a megfelelő tájékozódási pontot. (Persze ez is csak részben igaz, hiszen a századelő német filozófiájának a jövő számá-

ra döntőnek bizonyuló új fejleményei, mint a logicizmus vagy a fenomenológia, alig vetettek hullámot a magyar filozófiai életben.)

A második állítás esetében legfontosabb hivatkozási pontunk az a tény, hogy Márkus György máig érvényes fordításának köszönhetően már 1963-ban eljutott a magyar olvasóhoz az analitikus filozófia egyik alapvető műve, mely persze a XX. század gondolkodásának egészét is döntő módon befolyásolta: Ludwig Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezése*.³ Eltekintve Russell egy-két írásától, mely a két világháború között jelent meg, s ekkorra már az antikváriumokban sem volt elérhető, ez volt az első magyarra fordított analitikus filozófiai mű. Ellentétben tehát sok más modern filozófussal, Wittgensteint nemcsak a korszak tendenciózus kézikönyveiből lehetett megismerni, hanem saját írásából is, amelyen kívül (egyetlen cikket leszámítva) életében mást nem is publikált. Azóta persze gyökeresen megváltozott a helyzet: nemcsak Wittgenstein néhány más munkája (köztük időskori főműve, a *Filozófiai vizsgálódások*)⁴ olvasható magyarul, hanem az analitikus filozófia legújabb terméséből is sok minden,⁵ nem beszélve az

³ Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés* (Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Márkus György). Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. (Második kiadás 1989.) Erre az időszakra nyúlnak vissza az analitikus filozófiával foglalkozó hazai kritikai irodalom kezdetei. Olyan fontos munkát idézhetünk, mint Márkus és Tordai monográfiáját: Márkus György–Tordai Zádor, *Irányzatok a mai polgári filozófiában*, Gondolat Kiadó, Bp. 1964. (Második jav. kiadás 1972.)

⁴ Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások* (Fordította Neumer Katalin). Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1992. (2. kiadás 1998.). Meg kell jegyezni: ez az írás nem a Wittgenstein-filológia körébe tartozik, eltekintek tehát attól a problémától, hogy azok a könyvek, melyeket Wittgenstein műveiként ismer a világ, mennyiben hitelesek, s jelenlegi formájuk mennyiben köszönhető a kéziratos hagyaték gondozóinak. Wittgensteintől az említetteken kívül megjelent még: *A bizonyosságról* (Fordította Neumer Katalin). Európa Könyvkiadó, Bp. 1989.; *Észrevételek*

(Fordította Kertész Imre). Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1995. Wittgenstein filozófiájáról ld. Nyíri Kristóf, *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth, Bp. 1983.

⁵ A korábban említett publikációkat követően nagy eseménye volt nemcsak a filozófiai szakmának, hanem az egész magyar szellemi életnek, hogy megjelenhetett Gilbert Ryle-nak az oxfordi filozófiai kör egyik legjelentősebb képviselőjének immár szintén klasszikussá vált pszichológiai-filozófiai munkája: *A szellem fogalma* (Fordította Altrichter Ferenc). Gondolat, Bp. 1974. Olvasható Austin korszakalkotó könyvecskéje is, mely az analitikus filozófia egyik legérdekesebb fejezetének, a beszéd-aktus elméletnek lett a kiindulópontja: John L. Austin, *Tetten ért szavak* (Fordította Pléh Csaba). Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. Nemrég jelent meg a beszéd-aktus elmélet leghíresebb teoretikusának egy összefoglaló műve a filozófia általános problémáiról: John R. Searle, *Elme, nyelv és társadalom* (Fordította Kertész Balázs). Vince Kiadó, Bp. 2000. Az analitikus szellemben művelt politika-, jog- és társadalomfilozófia filozófia köréből

egyre gyarapodó, külföldi és hazai szerzőktől származó, kritikai vagy történeti jellegű másodlagos irodalomról. Ugyanakkor, szintén az évtizedekig visszakövethető előzményekre építve (ilyenek voltak Márkus György hatvanas évekbeli kurzusai az ELTE-n, később pedig az ugyanitt hallgatható rendszeres nyelvfilozófiai, tudományfilozófiai és logikai-filozófiai előadások), az analitikus filozófia jelentős mértékben tért hódított az egyetemi oktatásban: olyannyira, hogy ezen a területen évek óta létezik – a modern filozófia néhány más irányzatához hasonlóan – önálló

immár megvannak többek közt a következő nélkülözhetetlen könyvek: John Rawls, *Az igazságosság elmélete* (Fordította Krokovay Zsolt). Osiris, Bp. 1997.; H. L. A. Hart, *A jog fogalma* (Fordította Takács Péter). Osiris, Bp. 1995.; Üő. *Jog, szabadság, erkölcs* (Fordította Krokovay Zsolt). Osiris, Bp. 1999. Joel Feinberg, *Társadalomfilozófia* (Fordította Krokovay Zsolt). Osiris, Bp. 1999. Az analitikus etikát és morálfilozófiát a 2. lábjegyzetben említett *Tények és értékek* c. kötet és Aledair MacIntyre *Az erény nyomában* c. könyve (Fordította Bíróné Kaszás Éva, Osiris, Bp. 1999.), az analitikus megközelítésű esztétikát pedig Artur C. Danto könyve képviseli: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* (Fordította Babarczy Eszter). Atlantisz Könyvkiadó, Bp. 1977. Népszerűvé váltak Daniel C. Dennett elmefilozófiai tanulmányai, köztük: *Micsoda elmék* (Fordította Orosz István). Kulturtrade Kiadó, Bp. 1996.; *Az intencionalitás filozófiája* (Fordította Pap Mária és mások). Osiris, Bp. 1998. Peter Strawsonról, az oxfordi iskola másik vezéregyéniségétől *A tiszta ész kritikájához* írt alapvető kommentárja jelent meg: Peter F. Strawson, *Az érzékelés és a jelentés határai*. Fordította Orosz István. Osiris, Bp. 2000. Willard van Orman Quine-nak, az évszázad egyik legnagyobb, nemrégien elhunyt amerikai filozófusának már 1968-ban megjelent egy logika tárgyú munkája: *A logika módszerei* (Fordította Urbán János). Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. A legújabb amerikai analitikus filozófiai irodalomból rendelkezésünkre áll Hilary Putnam könyve: *Reprezentáció és valóság* (Fordította Imre Anna). Osiris, Bp. 2000. Max Blacktól, a *Logikai-filozófiai értekezés* neves kommentátorától egy népszerű nyelvfilozófiai bevezetést adtak ki: *A nyelv labirintusa* (Fordította Ábrahám Zoltán). Holnap Kiadó, Bp. 1998. Az analitikusok között fehér hollónak számító teistákat képviseli Richard Swinburne, akitől a következő könyv olvasható magyarul: *Van isten?* (Fordította Vasványi Miklós). Kossuth Kiadó, Bp. 1998. A panorámát

doktori program.⁶ Az utóbbi megindítását az tette lehetővé, hogy a megelőző korszak túlnyomórészt követő jellegű kutatásai után abban az értelemben is megjelent Magyarországon az analitikus filozófia, hogy művelésének kialakult néhány centruma,⁷ s vannak olyan magyar filozófusok, akiknek identitását kifejezetten az analitikus filozófia iránti elkötelezettség határozza meg.⁸

E hazai fejleményekre olyan időszakban került sor, melyben maga az analitikus filozófia is gyökeres változásokon ment át. Lásunk ezek közül néhányat.

számos olyan, itt felsorolhatatlan tematikus antológia és folyóiratszám gazdagítja, melyekben analitikus filozófusok írásai is szerepelnek. A logika-filozófiának és a nyelvfilozófiának az analitikus hagyományban játszott központi szerepe miatt kiemelő a következő kötet: Irving M. Copi - James A. Gould (Szerk.), *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (Fordították Bánki Dezső és mások). Gondolat, Bp. 1985. A kötet Frege, Russell, Strawson, Quine, Carnap, stb. írásaival kitűnően reprezentálja ezt a területet. Immár Karl Poppernek, a XX. század egyik nagy filozófusának is számos műve olvasható magyarul. Ezeket itt nem sorolom fel, mert Popper – bár munkássága sok rokon vonást mutat az analitikus filozófusok tevékenységével – nem tekinthető igazán analitikus filozófusnak (nem osztja például azt a prioritási tézist, amelyről a későbbiekben lesz szó).⁶ Az ELTE BTK Filozófia Intézetének Doktoriskoláján belül.

⁷ Ezek érthetően azokban a filozófiai diszciplínákban alakultak ki, melyek természetüknél fogva alkalmassak az analitikus filozófia befogadására, vagy amelyek egyenesen megkövetelik az analitikus elemzési módszerek alkalmazását. Így ad otthont tudományfilozófiai és elmefilozófiai kutatásoknak az ELTE TTK Tudománytörténet és Tudományfilozófia Tanszéke; tudományfilozófiai kutatásoknak a Budapesti Műszaki Egyetem Filozófia Tanszéke; analitikus metafizikának, logika-filozófiának, politikai és morál-filozófiának az ELTE BTK Filozófia Intézet; analitikus nyelvfilozófiának az ELTE Filozófia Intézetének Nyelvfilozófiai Kutatócsoportja stb. Az MTA Filozófiai Kutatóintézete a Wittgenstein – és nem utolsósorban az osztrák filozófia történetére vonatkozó kutatások révén vált a magyar analitikus filozófia egyik centrumává. Külön említendő, hogy a kognitívizmus gyors térhódítása, mely filozófusok, logikusok, nyelvészek, pszichológusok együttműködését követeli meg, szintén kedvez az analitikus filozófia megerősödésének.

2. Az analitikus filozófia korábbi és mai formái közti különbségekről

2.1. Angolszász hagyomány?

Korábban szinte magától értetődő volt az „angolszász” és az „analitikus” jelzők összekapcsolása: a modern filozófiáról szóló kézikönyvek Magyarországon éppúgy, mint máshol „angolszász analitikus filozófiáról”, „német fenomenológiáról” és „francia egzisztencializmusról” írtak, ezzel is szembeállítva egymással az angolszász és az ún. „kontinentális” filozófiai hagyományt.

Itt rögtön adódik két megjegyzés. Először is: az újabb fejlemények fényében ez a szembeállítás egyre inkább érvényét veszti, hiszen az analitikus filozófia befolyása immár korántsem korlátozódik Angliára és Észak-

Amerikára. Másodszor – ezt szintén az újabb fejlemények fényében, egy kiegyensúlyozottabb történeti megközelítés talaján lehet ennyire egyértelműen kimondani –, nem is igaz, hogy valaha is teljes egészében az angol nyelvű világra korlátozódott volna. „Súlyos történeti torzítást jelent – szögezi le Michael Dummett, az analitikus filozófia egyik legjelentősebb kortárs képviselője – az a túlnyomórészt modern szokás, hogy az analitikus filozófiáról úgy beszélnek, mint ’angol-amerikairól’”.⁹ Legyen elég arra utalnunk, hogy az analitikus filozófiának mély gyökerei vannak többek közt a skandináv országokban: világszerte ismerősen cseng például a finn Jaako Hintikka vagy G. H. von Wright¹⁰ neve, akik közül az utóbbi Wittgenstein közvetlen tanítványa és hagyatékának egyik

⁸ Márkus György mellett (ld. még tőle: *Az észlelés és a pszichofizikai probléma* c. ma már klasszikus cikkét: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1968/2. 217–300.) a magyar analitikus filozófia úttörője Altrichter Ferenc, akinek a hatvanas és hetvenes években a *Világosságban* és a *Magyar Filozófiai Szemle*ben megjelent emlékeztető tanulmányai a szerző emigrálását követően csak megkésve jelenhettek meg kötetben: Altrichter Ferenc, *Észlelve az európai filozófiai hagyományban*. Atlantisz, Bp. 1993. Szintén a magyar analitikus filozófiát képviselik Nyíri Kristóf nemzetközi hírű Wittgenstein-kutatásai. A 4. lábjegyzetben jelzett Wittgenstein-könyve mellett ld.: *Keresztút*. Kelenföld Kiadó, Bp. 1989.; *Tradition and Individuality*. Kluwer, Dordrecht / Boston / London 1992. Az analitikus szellemű tudományfilozófia kezdeményezője Fehér Márta volt az inkommenzurabilitás-problémát mérvadóan tárgyaló monográfiájával: *A tudományfejlődés kérdőjelei*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. A kognitívizmus filozófiai implikációi következtében analitikus szempontból közvetlenül releváns Kampis Györgynek az elmefilozófia, illetve Pléh Csabának a kognitív pszichológia és a pszicholingvisztika terén folytatott nagy jelentőségű kutatómunkája, újabban ld. például: Kampis György, *Az elme dinamikus modelljei*. In: Gervain, J. és Pléh Cs. (Szerk.), *A megismerés kutatása*. Osiris, Bp. 2000.; Pléh Csaba, *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex, Bp. 1998. Huoranszki Ferenc a *Filozófia és utópia* címen összegyűjtött tanulmányai mellett (Osiris, Bp. 1999) úttörő munkát végzett azzal, hogy hazai szerzőként először írt modern magyar nyelvű metafizikát: *Modern Metafizika* (Osiris, Bp. 2001.). Az analitikus filozófia köz-

ponti témáiban foglalnak állást Forrai Gábor tanulmányai (például: *Hogyan ne legyünk agyak egy tárában?*, *Magyar Filozófiai Szemle* 41. (1997) 734–743.; *Hitek, vágyak és szemantikai tartalmuk*, in: Pléh Csaba / Szerk./, *Megismeréstudomány és mesterséges intelligencia*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1998. 95–112.), illetve Farkas Katalin írásai (például: *Szepticitizmus és filozófiai gondolkodás*. In: *Világosság* 2000 XLII/4. 59–78.; *Externalizmus és önismeret*. In: Kukla Krisztián - Sutyák Tibor / Szerk./, *Kitolási szakasz*. Balassi Kiadó, Bp. 1997. 238–48.). Az első analitikus jellegű PhD-disszertációk is megszülettek. A már megvédett és komoly szakmai elismerést kiváltó disszertációk közé tartoznak Orthmayr Imre *Cselekvés és magyarázat* (Bp. 1997.) és Farkas Katalin *Externalism: Arguments for and Against* (Bp. 1998) c. kandidátusi dolgozatai, illetve Ambrus Gergely *Intencionalitás, tudatosság, naturalizmus* (Bp. 2001.) c. PhD-disszertációja. A legfiatalabb filozófus nemzedékből *Játékok és nyelvjátékok* (Kávé kiadó, Bp. 2001.) c. tanulmánykötetével az analitikus nézőpontot máris figyelemre méltó eredménnyel képviseli Tözsér János.

⁹ Michael Dummett: *The Origins of Analytical Philosophy* (Part I). *Lingua e Stile*, XXIII. n. 1, marzo 1988.3.

¹⁰ A logika számos modern ágában, a filozófiai logikában, az ismeretelméletben és a tudománymetodológiában alkotott alapvető műveket. Magyarul egyik rövid, de fontos könyve egy antológiában jelent meg: G. Henrik Von Wright, *Magyarázat és megértés* (Fordította Csontos László). In: Bertalan László, *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1987. 43–213.

gondozója volt. Legfőljebb azt mondhatjuk, hogy az analitikus filozófia *bizonyos* áramlatai, értelmezései vagy alkalmazásai *bizonyos időpontokban* jellegzetesen „angolnak” számítottak (például az Oxfordban és Cambridge-ben, vagy ahogy mondani szokás, az „Oxbridge”-ben művelt „ordinary language philosophy”, melynek virágkora az ötvenes és hatvanas évekre esett). Ugyanakkor nem lehet vitás, hogy genezisést és történeti fejlődésének első szakaszát tekintve sokkal inkább kapcsolható a kontinentális hagyományhoz, mintsem az angolhoz; különösen, ha a Bécsi kör tagjainak (Moritz Schlick, Rudolf Carnap, Otto Neurath, Hans Reichenbach, stb.) tevékenysége mellett figyelembe vesszük azt a döntő szerepet, melyet Gottlob Frege, a modern logika atyja játszott a megalapításában. Lehet azon vitatkozni, hogy Frege a modern logika mellett magának az analitikus filozófiának is atyja volt-e vagy sem, de ha nem volt az, akkor – ismét Michael Dummett idézve – mindenképp a „nagyapja” volt.¹¹ Frege különben azért is említendő itt, mert Husserlre gyakorolt hatása révén (konkrétabban: Husserl antipszichologista fordulatának ösztönzőjeként) a fenomenológia történetében sem játszott elhanyagolható szerepet. Erről az oldalról is jól példázza tehát, hogy a XX. század fő filozófiai áramlatait – minden szembeállítás ellenére – mennyire szoros szálak fűzik egymáshoz.

2.2. A nyelvi fordulat, a metafizika elvetése, és visszatérés a metafizikához

Sokáig az analitikus filozófia meghatározó vonásának látszott, hogy erőteljesen szembefordult a metafizikával, s elkötelezte magát a nyelvi elemzés módszere mellett, mely utóbbi a nyelv *logikai*, nem pedig hagyomá-

nyos értelemben vett grammatikai vagy pszichológiai vizsgálatán alapult.

A két elkötelezettség szorosan összefüggött egymással, amit már Rudolf Carnap híres, Heidegger bíráló cikkének a címe is jól mutat: *A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül*.¹² „A metafizika területén – szögezi le itt Carnap – a logikai elemzés ahhoz a negatív eredményhez vezet, hogy *e terület állítólagos tézisei teljesen értelmetlenek*”.¹³ A világra, istenre, a lélekre, stb. vonatkozó metafizikai állítások nem egyszerűen hamisak (mint a metafizika sok régebbi kritikusa vallotta), hanem értelmetlenek, mivel – s itt lép működésbe az ismeretelméleti szerepű verifikálhatósági elv, illetve a szemantikai szerepű verifikációs elmélet – igazságuk és hamisságuk elvileg sem dönthető el a tapasztalat segítségével. A metafizika kiküszöbölése, vagy legalábbis a metafizika elleni állandó harc mellett, melynek eszköze a nyelvi analízis, a filozófiának nem is marad más feladata, mint az, hogy ennek az eszköznek a tökéletesítésével tisztázza az állítások – egyesek szerint elsősorban a tudományos állítások, mások szerint elsősorban a mindennapi nyelvhez tartozó mondatok – értelmességének a feltételeit, és segítsen világos különbséget tenni az értelmes és értelmetlen között. A metafizikai problémák ily módon vagy álproblémáknak, vagy nyelvi problémáknak bizonyulnak, illetve – kissé máshová téve a hangsúlyt – nyelvi problémáknak adják át a helyüket. Ez a tartalma annak, amit a modern filozófia „nyelvi fordulatának” neveznek. A „nyelvi fordulat” egyik zászlóvivőjének sokan Wittgensteint tartották, aki magáévá tette a tételt, hogy „Az egész filozófia a 'nyelv kritikája'”.¹⁴ Mindez azt jelenti, hogy a filozófia

¹¹ „...the analytical tradition of philosophy, of which Frege is the grandfather...”. Michael Dummett, *Interpretation of Frege's Philosophy*. Harvard UP, Cambridge Mass. 1981. 60-61.

¹² Rudolf Carnap: *A metafizika kiküszöbölése a nyelv*

logikai elemzésén keresztül (Fordította Altrichter F.). In: Altrichter (szerk.): *A bécsi kör filozófiája*, 61-93.

¹³ I. cikk, 62.

¹⁴ Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés*, 4.0031§ (126.).

hagyományos felosztása különböző részterületekre (ismeretelmélet, morálfilozófia, művészetfilozófia, stb.) szintén érvényét veszti, hiszen ami a helyükbe lép, az nem más, mint egyfajta tudomány- vagy nyelvfilozófia.

Mind a metafizika radikális bírálatainak, mind a nyelvi fordulathoz komoly filozófiatörténeti előzményei vannak. Az előzőhöz kell számítanunk Kantnak *A tiszta ész kritikájában* folytatott vizsgálódásait, melyek ugyan egy jövőendő metafizika megalapozását szolgálták, de úgy, hogy elvetették az egész metafizikai hagyományt. Kant minden korábbi metafizikával azt a követelményt szegezte szembe, melyet Strawson a „szignifikancia” illetve a „jelentésség” elvének nevezett.¹⁵ Ez legrövidebb megfogalmazásában úgy hangzik, hogy a kategóriákat „semminemű jelentés nem illeti meg”, „ha nem a lehetséges tapasztalat objektumaira, tehát az érzéki világra vonatkoznak”.¹⁶ A nyelvi fordulatot illetően jegyezzük meg, hogy az előbb idézett tételt, amely szerint a filozófia nyelvkritika, Wittgenstein rögtön kiegészíti azzal, hogy „nem a mauthneri értelemben”. Az elhatárolódásnak ez a gesztusa önmagában véve azt sugallja, hogy Wittgenstein valamilyen szempontból előfutárának ismeri el Fritz Mauthnert. Ehhez csak azt tegyük hozzá, hogy Bacontól kezdve az újkori filozófia egészének van egy nyelvkritikai vonulata, melynek Fritz Mauthner kétségtelenül fontos műve¹⁷ csupán az egyik láncszeme.

Az utóbbi két-három évtizedben az analitikus filozófusok szinte kivétel nélkül feladták metafizika-ellenes elkötelezettségü-

ket. A nyelvnek azonban, bár a nyelvi analízisről vallott felfogásuk szintén jelentősen módosult, továbbra is kitüntetett szerepet szánnak.

Ami a metafizikát illeti, lehetetlen nem látni az iróniát abban, ahogyan megfordultak a szerepek. Carnappal ellentétben, aki Heidegger állításait valaha az értelmetlen metafizikai állítások elrettentő példáiként hozta fel, az analitikus filozófia újabban a metafizika helyreállítására törekszik, míg éppen a heideggeri ihletésű hermeneutikai filozófia vallja azt, hogy a metafizikát le kell rombolni. Az analitikus filozófiának a metafizikához történő visszatérése részben annak a belátásnak köszönhető, hogy egy filozófia sohasem elégedhet meg egy pusztán destruktív állásponttal. Márpedig az analitikus iskola sokáig destruktív volt, s tagjai – ahogyan Dummett kifejezi magát – „megdöbbenő mértékben eltávolodtak” az olyan mindannyiunkat érdeklő problémáktól, mint a szabad akarat, a test és a lélek, a jó és a rossz problémája, stb. „Ma már – teszi hozzá Dummett – legtöbbünk újra úgy véli, hogy a filozófiának van konstruktív feladata is”, s „többé nem tekintjük a filozófia tradicionális kérdéseit álkérdéseknek.”¹⁸

2.3. Ahistorizmus?

Úgyszólván az analitikus filozófia egész történetét jellemezte egyfajta ahistorikus beállítódás, mely természetesen számos bírálatot váltott ki. A klasszikus analitikus filozófusok közül talán egyedül Russell jelentette a kivételt, aki nagy filozófiatörténete¹⁹ mellett társadalom- és politikai-történeti könyveket is írt. Az ahistorizmus mélyen gyökerezett a

¹⁵ Peter. F. Strawson, *Az érzékelés és a jelentés határai*, 15.

¹⁶ Immanuel Kant, *A tiszta ész kritikája* (Fordította Kis János). ICTUS, Szeged 1995. B 534.

¹⁷ Fritz Mauthner műve, melyre jelen kontextusban utalnunk kell: *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*, I–III. köt. Cotta'sche Buchhandlung, Stuttgart 1901.

¹⁸ Michael Dummett, *A metafizika logikai alapjai* (Ford.: Szalai Miklós és mások). Osiris, Bp. 2000. 17.

¹⁹ Bertrand Russell, *A nyugati filozófia története*. Göncöl, Bp. 1994. Megjegyzendő, hogy a könyv hosszabb címében ez is benne van: “and its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day”.

neopozitivisták normatív tudomány-felfogásában, mely éles különbségtevést írt elő a „felfedezés kontextusa” és az „igazolás kontextusa” közt, s a filozófia feladatául a tudományos elméletek logikai rekonstrukcióját jelölte ki. Ebben a gondolkodási keretben irrelevánsnak minősültek a tudományos kutatás társadalmi és pszichológiai feltételei, s zárójelbe került a tudomány tényleges története. Igaz, Popper, Kuhn, Lakatos, Feyerabend és mások munkái igen korán halálos csapást mértek erre a szemléletmódra, de a helyébe lépő szociologizáló vagy pszichologizáló historizmus és relativizmus a dolog természeténél fogva kivezetett az analitikus filozófiából. Más szóval: a történelem felé fordulás nem az analitikus filozófián belül következett be. Ez a tény felveti a kérdést, hogy a történetietlenség nem alkati gyengesége-e az analitikus filozófiának.

A válasz annyiban igenlő, hogy legalábbis a legutóbbi időkig a történeti megközelítés nehezen látszott összeegyeztethetőnek azzal, amit később az analitikus filozófia probléma-centrikus szemléletének fogunk nevezni. Sokan hitték ugyanis, hogy ha egy adott probléma és a megoldásához felhasználható eszköztár a fontos, akkor nem releváns, hogy korábban mit írtak róla. Ez a vélemény még a kifejezetten történeti témák esetében is csábítóan tűnhet. Már Moore, az analitikus filozófia egyik megalapítója, aki sokat foglalkozott klasszikus filozófusokkal, úgy járt el, hogy a racionális rekonstrukció segítségével kipreparálta a vizsgált szövegből a szerző fő állítását (például Berkeley „esse est percipi”-jét),²⁰ majd megvizsgálta, hogy az adott állításnak milyen

jelentések tulajdoníthatók, végül ezeknek a jelentéseknek a fényében megpróbálta felkutatni vagy kidolgozni az állítás mellett felhozható legjobb érveket, melyekkel aztán maga is vitába szállt. Az adott célkitűzés mellett másodlagosnak lehetett venni, hogy mindezt – akár implicit módon – a szöveg magában foglalja-e.

Azoknak a gyanúját, akik az ahistorizmust az analitikus filozófia alkati sajátosságának tartják azzal sem lehet egykönnyen eloszlatni, hogy emlékeztetünk az analitikus filozófusok között több évtizeddel ezelőtt lezajlott történetfilozófiai vitára, mely a maga forróján, a hatvanas években elvezetett az analitikus történetfilozófia programjához.²¹ A kirajzolódó program ugyanis azon alapult, hogy többen finomítani, illetve cáfolni kívánták azt a korábbi, Hempeltől²² származó elképzelést, amely szerint a történeti magyarázat struktúrája a tudományos magyarázat kauzális modellje alapján rekonstruálható. A vita így tipikusan tudományfilozófiai problémák körül forgott, még akkor is, ha a vitázók látókörébe került a történeti narratíva kérdése. Mindez megmaradt egy diszciplína alapítására irányuló, igazából soha végig nem vitt kísérlet szintjén.²³ A legutóbbi időben mégis határozott jelei vannak annak, hogy e téren is érlelődnek a változások. Ezek érthető módon annak köszönhetőek, hogy az analitikus filozófusok legújabb nemzedéke kezd új módon tekinteni az analitikus filozófia történetére, vagyis kezdi az analitikus hagyományt történetien szemlélni, s ez által igyekszik általában a filozófia történetéhez is új viszonyt kialakítani. Kifejezetten ez a célkitűzés vezeti MacIntyre-t, a mai morálfilozófia

²⁰ George Edward Moore: Az idealizmus cáfolata”. In: *A józan ész védelmében*, 117-163.

²¹ A. C. Danto: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge 1968.

²² K. G. Hempel: *The Function of General Laws in History*. In: Hempel: *Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophy of Science*. Free Press, New York 1965. 231-243.

²³ Az a Danto, aki megírta az analitikus történetfilozófia megalapozásának szánt könyvet (ld. 21. lábjegyzet), a kilencvenes években az analitikus történelemfilozófia bukását vélte megállapíthatni: A. C. Danto: *The Decline and Fall of the Analytical Philosophy of History*. In: Frank Ankersmit–Hans Kellner (Eds.), *A New Philosophy of History*. Reaktion Books, London 1995. 70-89.

egyik vezető alakját: „továbbra is amellet a felfogás mellett kötelezem el magam, hogy jöllehet az analitikus filozófia által kedvelt érvek valóban nem elhanyagolható erővel bírnak, ám csakis egy sajátos műfajú történeti vizsgálódás kontextusában képesek az ilyenfajta érvek alátámasztani azt a fajta igazság- és racionalitásigényt, aminek az igazolására ezeket az érveket használó filozófusok jellemző módon törekednek”.²⁴ További példaként hadd említsem meg az egyik újabb Frege-monográfia szerzőjét, aki a racionális rekonstrukció analitikus módszerét szintén a történeti rekonstrukció módszerével igyekszik kombinálni, joggal hivatkozva arra, hogy az analitikus tradícióban nevelkedett más filozófusok is igyekeznek egyre inkább történeti szellemben művelni a filozófiát.²⁵

2.4. Neopozitivizmus és analitikus filozófia

Az utóbbi évtizedek egyik legnagyobb változása, hogy megszűntek azok az okok, amelyek miatt a neopozitivizmust és az analitikus filozófiát egymáshoz közel álló, de azért egymástól jól megkülönböztethető filozófiai irányzatnak fogták fel. A megkülönböztetésnek természetesen megvolt az alapja. A neopozitivisták a tudomány nyelvének logikai rekonstrukcióját tűzték ki célul; a metafizikát a nyelv reformjával, vagyis egy logikailag tökéletes nyelv megkonstruálásával kívánták kiküszöbölni; az állítások igazolásának eszközeként a verifikációt (a tapasztalattal való összevetést), a jelentés kritériumaként a verifikálhatóságot határozták meg; az igazság-értékkel nem rendelkező mondatokat értelmetlennek tekintették; a világ tudományos leírásának a nyelvet a fizikai nyelvvel azonosították, stb. Az analitikusok mindennek az ellenkezőjét vallották. A nyelv kérdésében például két ponton is

szöges ellentétbe kerültek a neopozitivistákkal: a tudományos nyelv logikai rekonstrukciójának helyébe a mindennapi nyelv logikájának leírását állították; a mindennapi nyelvről pedig úgy vélekedtek, hogy tökéletesen megfelel feladatának, s nem helyettesítendő, s nem is helyettesíthető egy logikailag megtisztított ideális nyelvvel. Ezt a fordulatot hálás dolog a Wittgenstein pályáján bekövetkezett fordulattal illusztrálni, felidézve azt a kritikát, melyet a *Filozófiai vizsgálódások* Wittgensteinje gyakorolt a *Logikai-filozófiai értekezés* Wittgensteinje fölött. S valóban, míg a Bécsi kör tagjai okkal – ok nélkül saját nézeteik programszerű meghirdetését üdvözlötték a *Logikai-filozófiai értekezésben*, addig a *Filozófiai vizsgálódások*ban Wittgenstein így ír: „Egyfelől világos, hogy nyelvünk minden mondata 'úgy ahogy van, rendben van'. Vagyis, nem valamilyen ideálra *törekszünk*: mintha megszokott, homályos mondatainknak még nem volna egészen kifogástalan értelmük, s előbb még egy tökéletes nyelvet kellene konstruálnunk. – Másfelől világosnak látszik, hogy ahol értelem van, ott teljes rendnek kell lennie. A tökéletes rendnek tehát ott kell rejlenie a leghomályosabb mondatban is.”²⁶ A késői Wittgenstein rendben levőnek találja a mindennapi nyelvet, s feladatát szigorúan ennek leírásra korlátozva elveti az ideális nyelv eszméjét és elutasít minden magyarázó elméletet. Az analitikus nyelvfilozófia, mely sokáig a „mindennapi nyelv filozófiájával” látszott azonosulni, ebben a szellemben hirdette, hogy a hagyományos filozófiai problémák megoldásához-eltüntetéséhez mindennapi szavaink viselkedésének leírása vezet: e felfogás és gyakorlat talán legjellegzetesebb (legszélsőségesebb) képviselője Austin volt. De – mint szintén Austin példája mutatja – korántsem vált általánossá az a fajta idegenkedés a rendszerezéstől, osztályozás-

²⁴ Alesdair MacIntyre, *Az érény nyomában*, 354.

²⁵ Michael Beaney, *Frege: Making sense*. Duckworth, London 1996. 5.

²⁶ Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások*, 98§ (75.)

tól és elméletalkotástól, melyet a késői Wittgensteinnél figyelhettünk meg.

Márkus György még az *Irányzatok a mai polgári filozófiában* c. kötet második kiadásában is (1974-ben) fenntarthatta azt az állítást, hogy a két irányzat között „kifejezett szembenállás” van, mely – mint joggal megjegyezte – „megnyilvánul a két irányzat képviselői közötti, gyakran igen éles polémiákban is.”²⁷ Ma már nem lehetne ezt a mondatot jelen időben leírni, hiszen a neopozitivizmus mint élő irányzat nem létezik. Való igaz, hogy a tudománylogika képviselői és a mindennapi nyelv filozófusai között néha késhegyre menő viták dúltak,²⁸ de ezek minden hevesességük ellenére családon belüli viták voltak, hiszen a felek száz százalékosan megértették egymást, ugyanarról beszéltek, s egyetértettek abban, hogy melyek a vita eldöntésének kritériumai. A viták többnyire termékenyek voltak, hiszen valóban hatottak a résztvevőkre, s előmozdították álláspontjuk megváltozását. Visszatekintve pedig azt mondhatjuk, hogy a neopozitivisták és az analitikus filozófusok közötti viták a második világháború utáni egy-két évtizedben semmivel sem voltak élesebbek, mint az analitikus filozófusok mai nemzedékén belüli viták, ami pontosan azt jelenti, hogy a két irányzat közötti távolság nem volt nagyobb, mint amekkora távolság egyszer-egyszer tapasztalható valamely jól meghatározott kérdés tekintetében a későbbi analitikus filozófusok között. Mindennek fényében indokolt, hogy a neopozitivizmust belefoglaljuk a szélesebb értelemben vett analitikus filozófia történetébe. Van

néhány állandó vonás, mely az analitikus filozófia egész történetében, ide értve tehát a neopozitivisták elképzeléseit, érvényesülni látszik. Mielőtt ezekre rátérnénk, rá kell mutatni még egy fontos változásra, amely a neopozitivizmus felbomlásával járt együtt.

2.5. Az empirizmus forma-változásai

A neopozitivizmus virágkorában az analitikus filozófia szigorúan az empirizmus talaján állt, részint a kanti filozófia bizonyos tendenciáit, részint a brit empirista hagyományt folytatva. Kanttól átvette az analitikus és szintetikus (durván, a logikai és tapasztalati) ítéletek közti szigorú distinkciót, a nélkül azonban, hogy elismerte volna a szintetikus a priori ítéletek létét. Pontosan a szintetikus a priori elvetésének következtében e distinkcióval hozták fedésbe az *a posteriori* és *a priori*, a *kontingens* és a *szükségszerű*, a *faktuális* és a *konceptuális*, a *kauzális* és a *logikai* szembeállítását, aminek következtében dogmává vált például, hogy a szükségszerűség merőben logikai természetű fogalom, vagyis csakis a világot leíró nyelvnek, és sohasem a világnak a tulajdonsága. Mindebből könnyű volt levetetni részint a tapasztalati és a formális tudományok, részint a tapasztalati tudományok és a filozófia megkülönböztetését, mondván, hogy a tapasztalati tudományok a szintetikus (megfigyelési) állítások és a belőlük derivált elméleti tételek gyűjteményei, míg a filozófiának az a dolga, hogy a kétféle kijelentéstípus és a köztük lévő levezethetőségi viszonyok nyelvi-logikai elemzését nyújtsa.

Egyik híres, klasszikusnak számító cikkében²⁹ Quine már az ötvenes években meg-

²⁷ Márkus György–Tordai Zádor, *Irányzatok a mai polgári filozófiában*, 375.

²⁸ Egyetlen kis példaként említsük Ryle Carnap *Meaning and Necessity* c. könyvéről írt (1947) recenzióját (1949). A könyvet a modális szemantika történetében ma is fontos állomásként tartjuk számon, miközben Carnap módszerét Ryle legalább olyan keményen bírálja, mint amilyen kegyetlenül Carnap bánt Heideggerrel. Ryle szerint a pusztán

rituális értékű logikai formalizmust Carnap filozófiai naivitással elegyíti. Ld. Gilbert Ryle: *Discussion of Rudolf Carnap: "Meaning and Necessity"*. In: Gilbert Ryle: *Collected Papers*. Hutchinson, London 1971. I. köt. 225–235.

²⁹ Willard van Orman Quine: *Az empirizmus két dogmája* (Fordította Faragó Szabó István). In: Forrai Gábor és Szegedi Péter (Szerk.), *Tudományfilozófia*. Áron Kiadó, Bp. 1999.

rendítette a szintetikus és analitikus kijelentések merev dichotómiáját, ami valóban az empirizmus dogmatikus, pozitivistá formájának felszámolásához vezetett, bár maga Quine nem kevésbé kötelezte el magát az empirikus filozófia szigorú feltevései mellett, mint a logikai pozitivisták. Mindenesetre Quine³⁰, Davidson³¹ és mások munkásságának köszönhetően ma már erős hadállásokra tett szert az a felfogás, hogy nem egyes állításokat vetünk össze a tapasztalattal, hanem – holisztikus módon – állítások rendszereit.

Az előbbi dichotómiákra további csapást mért Saul Kripke, aki a modális szemantika elméletének egyik megalkotójaként síkra szállt az episztemológiai és metafizikai szempontok szétválasztása mellett, ami lehetővé teszi annak elismerését, hogy vannak például a priori kontingens és a posteriori szükségszerű igazságok. A szükségszerűség ily módon elválasztható a nyelvi-logikai összefüggések síkjától, s ez lehetőséget ad a metafizikai, illetve a természeti szükségszerűség rehabilitálására.³²

Ilyen és más fejlemények hatására az analitikus filozófia újabban lazított a hagyományos empirizmus szigorú formáján. Ezzel kapcsolatban érdemes még egy változásra felhívunk a figyelmet, mely az analitikus filozófia berkeiben manapság megy végbe. Mindenekelőtt szögezzük le: nem lehet félreértés afelől, hogy az empirizmus az ismeretek forrására és érvényességi feltételeire

vonatkozó *filozófiai* álláspont, melynek nincs közvetlenül köze ahhoz a másik kérdéshez, hogy magát a filozófiát hogyan és milyen élesen különböztetjük meg az empirikus tudományoktól. Az analitikus filozófusok többsége – e tekintetben Kant kritikizmusát és transzcendentálfilozófiai szemléletét követve, s függetlenül az ismeretelméleti empirizmus elfogadásától vagy elvetésétől – mindig is az éles elhatárolás híve volt, ahhoz tartva magát, hogy a filozófia – a tudományok empirikus igazság-igényével ellentétben – a priori jellegű konceptuális elemzések és érvek segítségével konceptuális igazságok megalkotására törekszik. Ezzel áll szemben a filozófia „szubsztantív” felfogása, mely folytonossági viszonyt tételez fel a tudományok és a filozófia között, az utóbbitól is elvárva, hogy különféle széles tárgy-területekre vonatkozóan empirikusan is releváns igazságokat állapítson meg. Az analitikus filozófia amerikai képviselői közt Quine hatására ennek a nézetnek is több híve volt. Mármost ebből a szempontból érdekes az a tendencia, hogy az analitikus filozófia és a kognitív tudományok közti együttműködés következtében az analitikus filozófusok a korábbinál nagyobb hajlamot mutatnak az empirikus kutatások és a filozófiai vizsgálódások közti határvonal relativizálására: „kell és lehetséges is, hogy a filozófia szubsztantív legyen” – mondja (ismét csak egyetlen példát említve) egy friss és érdekes filozófiai

³⁰ Quine nevéhez fűződik a radikális fordítás és az elméletek empirikus aluldetermináltságának elmélete. Ld. például: Willard V. Quine: *A világ empirikusan ekvivalens rendszereiről* (Fordította Ambrus Gergely). In: Laki János (szerk.), *Tudományfilozófia*. Osiris, Bp. 1998. 124-137. Quine-ről ld. Forrai Gábor: *Búcsú Quine-től*. In: BUKSZ, 2001 Nyár, 156-164.

³¹ Davidson az utóbbi évtizedekben az analitikus filozófia egyik vezéregyénisége volt. Quine követőjeként alkotta meg a radikális interpretáció elméletét, mely a radikális fordítás elméletéhez hasonlóan holista elmélet, s az interpretáció szempontjából elválaszthatatlannak tartja azt a kérdést, hogy milyen hitek tulajdonítandók a beszélőnek, és milyen jelentések az

általa kimondott mondatoknak. Az elmélet részeként fogalmazódik meg a „jótékonyág elve” (*principle of charity*), amely szerint interpretációs kísérleteinkben a beszélő részéről a maximális racionalitást kell feltételeznünk. Ld. Davidson: *Inquiries into Truth and Interpretation*. Clarendon Press, Oxford 1984.

³² Saul Kripke, *Naming and Necessity*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1972. Első megjelenés: Donald Davidson–Gilbert Harman (Eds.), *Semantics of Natural Language*. Reidel, Dordrecht – Boston, 1972. 253-326. Az elmélet részletesebb bemutatása: Kelemen János–Kenesei István: *Újabb nyelvfilozófiai kalandozások*, In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1982./5. 708- 748.

pszichológiai mű szerzője, aki a filozófia két felfogásának kombinálását ajánlja.³³

3. Az analitikus filozófia konstans jellemzői

3.1. A nyelv prioritása

Az analitikus filozófia minden formája, így a metafizikai hagyományt újra felvállaló mai változata is, örököse a nyelvi fordulatnak, így nem túlzás, ha legfőbb, történetileg konstans jellemzőjének azt tekintjük, hogy kitüntetett helyet szán a nyelv-problémának. Hadd hivatkozzunk itt Dummett mérvadó meghatározására: „Az analitikus filozófiát a maga különböző megnyilvánulásaiban először az a hit különbözteti meg a többi iskolától, hogy a gondolkodás filozófiai magyarázata csak a nyelv filozófiai magyarázata révén érhető el, másodsor pedig az, hogy egy átfogó magyarázat csak így lehetséges”.³⁴ Ezt a prioritási tézist valóban elfogadták a logikai pozitivisták, a fiatal és az idős Wittgenstein, a mindennapi nyelv filozófiájának oxfordi iskolája és az olyan Carnap utáni amerikai filozófusok, mint Quine, Davidson és mások.³⁵

Ezen a ponton nagyon pontosnak kell lenni. A tézis metodológiai jellegű: nem a nyelv ontológiai elsőbbségét mondja ki a gondolkodással szemben, hanem azt szögezi le, hogy a nyelv megkerülhetetlen a gondolkodás vizsgálatában, vagyis a *nyelv-filozófia* elsőbbséget élvez azzal szemben, amit „a gondolkodás filozófiájának” nevezhetünk. A nyelv vagy a gondolkodás elsőbbsé-

gét illetően egy analitikus filozófus lehet közömbös, s vallhatja azt is, hogy az elsőbbség a gondolkodást illeti meg, de metodológiai lag mindenképpen a nyelvi elemzésből kell kiindulnia. Jó példa erre Searle intencionalitás-elmélete, amely szerint a nyelv származik az intencionalitásból, s nem fordítva, de a „pedagógiai irány” mégis az, hogy az intencionalitást magyarázzuk a nyelv terminusai-ban.³⁶ A filozófia nem „a nyelv kritikája”, ahogyan Wittgenstein vallotta, s a filozófia nem merül ki a nyelvfilozófiában, ahogyan a mindennapi nyelv filozófiája előírta, de a nyelvfilozófia megőrzi kitüntetett helyét a filozófiai diszciplínák sorában.

Az így értelmezett prioritási tézis egyértelműen Fregétől származik, akit logikai célkitűzései, illetve a matematika logikai megalapozására irányuló erőfeszítései készítettek arra, hogy felvesse a nyelv és a gondolkodás viszonyának kérdését. Az analitikus filozófia szempontjából a mai napig mérvadó, hogy ezzel a problémával ő hogyan foglalkozott. Felismerte, hogy a hagyományos logika túlságosan és naiv módon kötődött a nyelvhez, s hogy ettől a béklyótól („von den Fesseln der Sprache”)³⁷ csak akkor tudunk a további lépés érdekében megszabadulni, ha behatóbban foglalkozunk a nyelv természetével: „Emiatt meg kell küzdenünk a nyelvvel, és ezért kényszerülök arra, hogy továbbra is foglalkozzam vele, habár tulajdonképpen nem ez a feladatom.”³⁸ A nyelvvel való foglalkozás ebben a perspektívában egyfajta

³³ Peter Carruthers, *Language Thought and Consciousness*. Cambridge University Press, Cambridge 1996. XIII. 1995.

³⁴ Michael Dummett: *The Origins of Analytical Philosophy* (Part I), 5.

³⁵ Dummett megjegyzi, hogy az utóbbi évtizedek egyik legígéretesebb angol filozófusa, Gareth Evans – aki híressé vált könyvében (*Varieties of Reference*. Clarendon Press, London 1982) az analitikus filozófia egyik nagy témáját, a referencia kérdését tárgyalja – az itt használt kritérium szerint nem analitikus filozófus, hiszen az egyedi referenciát mint nyelvi jelenséget az egyedi tárgyról alkotott gondolatból vezeti le.

Legfőljebb annyiban tekinthető analitikus filozófusnak, hogy az a három oszlop, melyen könyve nyugszik, nem más, mint Frege, Moore és Russell. Ilyen határesetek nyilván mindig előfordulnak, ez azonban nem ok arra, hogy a kritériumról lemondjunk.

³⁶ John R. Searle, *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge University Press, Cambridge 1983. 5.

³⁷ Gottlob Frege: *Logik*. In: Gottlob Frege, *Schriften zur Logik*. Akademie Verlag, Berlin 1973.

³⁸ Gottlob Frege: *Logikai vizsgálódások. I. rész: A gondolat*. In: Gottlob Frege: *Logikai vizsgálódások*. Osiris, Bp. 2000. 203.

propedeutika: a terep előkészítése a gondolkodás tanulmányozásához. Erre a munkára másrészt azért is szükség van, mert a nyelv megterhelő ugyan főleg pszichológiai ballasztokkal a gondolatot, de nem más, mint a gondolkodás leképezése. Ahogyan Frege mondja, „a gondolatok világának megvan a képmása a mondatok, kifejezések, szavak, jelek világában”, ami egész konkrétan úgy értendő, hogy „a gondolat felépítésének megfelel a mondat felépítése szavakból”.³⁹ A prioritási tézist ezek szerint már Frege metodológiai vagy „pedagógiai” előírásnak szánja: a nyelvi analízis előzetes a logikához vagy a gondolkodásról alkotott filozófiai elmélet-hez képest, ami viszont nem azt jelenti, hogy maga a nyelv is elsődleges. Frege mindenképpen a gondolat elsőbbsége mellett tör lándzsát, de ennek ellenkezőjét, a gondolkodásnak a nyelvre való redukálhatóságát is sok analitikus filozófus vallja, többek közt Wittgenstein és követői. Ez azonban már olyan tartalmi probléma, melynek ilyen vagy olyan megoldása nem kritériuma annak, hogy valaki analitikus filozófusnak vallhatja-e magát vagy sem.

3.2. Elemzési módszer és nem doktrína

Utóbbi megállapításunkat általánosíthatjuk. Az analitikus filozófia konstans vonása, hogy nem valamilyen meghatározott doktrínát képvisel, hanem a filozofálás bizonyos módját és stílusát. Követői – eltekintve a nyelvkritika és a nyelvi elemzés destruktív programját magukévá tevő neopozitivistáktól vagy wittgensteniánusoktól – természetesen pozitív tanítások kidolgozására is törekednek, s állást foglalnak a filozófia fontos kérdéseiben, ám nem a vélekedéseik közti össz-

hang biztosítja az iskola egységét. Az analitikus filozófiai iskolához tartozni annyit tesz, mint elfogadni és rendszeresen alkalmazni az analitikus elemzési technikákat.

Pontosan az elemzés technikai követelményeinek az előtérbe állítása és a doktrinális egységre való törekvés hiánya tette már eleve epizodikussá azt a korszakot, amelyben az analitikus filozófia a maga egészében tudományfilozófiaként vagy nyelvfilozófiaként lépett fel. Hiszen könnyű belátni, hogy mivel képviselőinek körében nem érvényesül semmiféle kényszer valamilyen bevett álláspont elfogadására, nincs elvi akadálya annak, hogy az általuk kidolgozott módszerek behatoljanak a filozófia bármely hagyományos diszciplínájába. Így születhetett meg az analitikus metafizika, melyről már volt szó. Ma már a tudományfilozófia és a nyelvfilozófia mellett a metafizikának, az ismeretelméletnek, az elme-filozófiának, a politikai és jogfilozófiának, a vallásfilozófiának és az etikának számos analitikus művelője és kutatási centruma van, sőt a hetvenes-nyolcvanas években a marxizmuson belül is jelentkezett egy magát analitikus marxizmusnak nevező friss irányzat.⁴⁰ Egyes diszciplínákban egyenesen az analitikus megközelítés vált az uralkodóvá. De ennél erősebb állítást is tehetünk: a filozófia hagyományos diszciplínás felosztását manapság az analitikus filozófia képviseli a legszélesebb spektrumban (ami persze együtt jár az akadémiai élet más területeire jellemző túl-specializálódás veszélyével). A helyzetet, más szóval, nem egyszerűen az jellemzi, hogy némely diszciplína legjelesebb művelői az analitikus hagyomány szellemében gondolkodnak, hanem ráadásul az a tény, hogy a szóban

³⁹ Gottlob Frege, *Logikai vizsgálódások. II. rész: A tagadás*. In: Frege, *Logikai vizsgálódások*, 226.

⁴⁰ Ld. John Roemer (Ed), *Analytical Marxism*. Cambridge University Press, Cambridge Mass. 1986. Az irányzat egyik legtöbbször hivatkozott szerzője G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History. A Defence* c.

könyvével (Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1980.) Ugyancsak ebbe a körbe tartozik J. Elster. Ld. tőle: *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press, Cambridge Mass. 1985. (Elstertől magyarul: *A társadalom fogaskerekei*. Osiris, Bp. 1995.)

forgó diszciplína csak az analitikus filozófia keretében létezik. Ez evidens módon igaz a szaktudományokhoz legközelebb álló filozófiai diszciplínák, így például az elme- vagy tudatfilozófia esetében, mely a neurofiziológiai és mentális állapotok viszonyára vonatkozó vizsgálódásaiban egyszerűen nem hagyhat figyelmen kívül bizonyos agyfiziológiai és pszichológiai ismereteket, vagy újabban a kognitív tudományok eredményeit. További példaként könnyű rámutatni, hogy a fizika és a matematika filozófiájának vagy a logika filozófiájának a művelését is nehéz elképzelni az analitikus filozófia keretein kívül.

A doktrinális elkötelezettség hiánya és az erős technikai kritériumok együttesen oda hatottak, hogy az analitikus filozófia tulajdonképpen a különböző filozófiai álláspontok megvitatásának és újrafogalmazásának vált a terepévé. Így kínált például alkalmat a történelmi magyarázat természetéről folytatott vita arra, hogy újra porondra lépjenek a történelmi tudományok és természettudományok viszonyára vonatkozó hagyományos álláspontok, s új, egymással immár összemérhető fegyverzetben csapjanak össze egymással. Az analitikus filozófia lényegében ahhoz nyújt segítséget, hogy a különféle álláspontok hívei logikailag tiszta, technikai szinten homogén követelmények szerint fogalmazzák meg mondanivalójukat, s közös alapon, közös vonatkoztatási keretben folytassák vitájukat. E tekintetben úgy foghatjuk fel, mint egy idealizált demokrácia modelljét. Nem tudom ezt Altrichter Ferencnél jobban megfogalmazni: „A múltban sok filozófus csak álmodozni tudott egy olyan intellektuális közösség létezéséről, amelyben minden filozófiai kérdést vallási és ideológiai elkötelezettségek nélkül, pusztán az észérvek alapján meg lehet vitatni. Az analitikus filozófia megtette az első lépéseket egy ilyen közösség megvalósítására.”⁴¹

Itt két megjegyzést kell tenni. Először azt, hogy mindez nagyfokú szabadságot biztosít, de nem jogosít fel arra, hogy bármit lehessen mondani. A technikai kritériumok ugyanis megszabják, hogy milyen állítások tarthatók értelmesen, s ebben az analitikus filozófiát nagyfokú szigorúság jellemzi.

A szigorúság – s ez a második megjegyzésünk – bizonyos szempontból *tudományos* szigort jelent. Felmerül a kérdés, hogy milyen szempontból. Mit is jelent tehát az analitikus filozófia sokat emlegetett tudományossága?

3.3. Tudományosság és argumentatív racionalitás

Nincs szó arról, hogy az analitikus filozófusok, Husserl kifejezését véve itt kölcsön, a filozófia mint szigorú tudomány („strenge Wissenschaft”) eszméje mellett köteleznék el magukat. Nem gondolják sem a husserli értelemben, sem a neopozitivisták szcientizmusának szellemében, hogy a filozófia tudomány lenne. Ezzel szemben szükségesnek tartják állandóan hangsúlyozni a filozófiai problémák sajátosságát és ezzel a filozófiai gondolkodás autonóm voltát.

Mindamellettt úgy vélik, hogy a filozófia intellektuálisan a tudományokkal hasonlítható össze, hiszen egy filozófiai állítás nem abból meríti erejét, hogy intuitíve plauzibilis vagy érzelmileg nagy kifejező erővel bír, hanem abból, hogy nyilvánosan megvitatható, racionálisan védhető, ellenőrizhető és felülbírálható. Természetesen mindez nem a tapasztalati ellenőrizhetőséget jelenti, hanem azt, hogy az adott állítást érvekkel kell tudni alátámasztani, s nem szabad az ellenérvekkel szemben immunizálni. A filozófusnak rá kell tudni mutatnia: állítását milyen érvek támasztják alá, és milyen lehetséges érvek szólnak ellene. Így az érvelés – s az analitikus

⁴¹ Altrichter: *Válaszúton az analitikus filozófia*. In: Nyíri, *Filozófia az ezredfordulón*. Áron Kiadó, Bp. 2000. 314.

filozófia „technikai” jellege tulajdonképpen ezt jelenti – fontosabb lesz magánál a pozitív állításnál.

Még egy szó a doktrinális elkötelezettség hiányáról. Ez nem azonos azzal, hogy az analitikus filozófia körében nem érvényesülnek bizonyos doktrinális preferenciák, hiszen a tudományosság igényéből igenis következnek bizonyos tartalmi követelmények, még ha ezek nem is szigorú előírásokként érvényesülnek. Például nem lehet olyat állítani, ami logikai ellentétben van a legszélesebben értelemben vett tudományos megállapításokkal vagy a racionalitás követelményeivel. (Igaz, állandó vita tárgya, hogy vannak-e kritériumai a racionalitásnak, s melyek azok, de magának a vitának, mely egyébként a filozófia kétezer éves történetének egyik fő motívuma, manapság épp az analitikus filozófia ad otthont.)

Az analitikus filozófusok többségének a gondolkodását mindezeknek a következtében a naturalizmus vagy egyfajta állandóan megújuló materializmus jellemzi. Jól látható ez a test-lélek vagy az agy-tudat ma is sokat

vitatott problémája esetében, melynek vizsgálatában az analitikus filozófusok abból indulnak ki, hogy a mentális jelenségek elválaszthatatlanok a fizikai-biológiai jelenségektől. Ezen belül sokféle álláspont lehetséges, és valóban sokféle álláspont csap össze, de nincs köztük az elméről vagy a tudatról alkotott idealista vagy dualista koncepció.

Az a tény, hogy az analitikus filozófia törekszik ugyan a tudományosságra, de emellett a filozófia autonómiáját is védelmébe veszi, többek közt abban fejeződik ki, hogy a Bécsi kör vagy a mindennapi nyelv filozófusaival ellentétben elismeri: vannak sajátos filozófiai problémák, melyek nem oszthatók el a nyelvi analízis segítségével. Az persze külön kérdés, hogy melyek ezek. Mindezenetire a filozófiának az a célja, hogy felismerje, és pontosan megfogalmazza őket, s racionális megoldási javaslatokat dolgozzon ki rájuk. Ez azt jelenti, hogy az analitikus filozófia „probléma-centrikus”. Akár elméleti, akár történeti témával foglalkozunk, ezt nem öncélúan tesszük; egy jól körülhatárolt, meghatározott kérdésre keressük a választ.

